

Ольга Травкіна

БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР М. ЧЕРНІГОВА У 1618–1648 РР. (до 900-річчя Борисоглібського собору)

DOI: 10.58407/litopis.240110

© О. Травкіна, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-2490>

Метою статті є висвітлення історії Борисоглібського собору (поч. XII ст.) м. Чернігова у 1618–1648 рр., коли Чернігово-Сіверщина перебувала у складі Речі Посполитої. **Наукова новизна.** На основі комплексного підходу з використанням писемних джерел і результатів архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору проаналізовано перебудови стародавнього храму в пер. пол. XVII ст. та його функціональне використання.

Висновки. Ченці Домініканського ордену, якому був переданий собор, провели роботи стосовно укріплення його конструктивних елементів: були зведені нові кам'яні склепіння храму та велика гранчаста абсида, що могло забезпечити Борисоглібському собору більш надійну збереженість. Відбулися зміни і в декоративних елементах та конструктивних деталях в оздобленні фасадів собору у формах, характерних для барокових католицьких костелів. Собор міг бути місцем, де проводили депутатські сеймики, він став усипальнею для меценатів – шляхти та духовних осіб.

Ключові слова: Борисоглібський собор, ченці-домініканці, реставрація, відбудова.

У 2023 р. виповнилося 900 років від часу першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові (Лл. 1). Відтак, питання дослідження історії стародавнього храму набуває особливої актуальності, зокрема в період 1618–1648 рр., коли Чернігово-Сіверщина входила до складу Речі Посполитої, оскільки в цей час відбулися суттєві перебудови собору.

Джерела про історію Борисоглібського собору в кінці XVI – на поч. XVII ст. досить скупи та обмежені.

Непряним свідченням про стан Борисоглібського собору наприкінці XVI ст., можливо, є відомості, які містяться в книзі купця, мандрівника Мартина Груневега, коли той перебував проїздом у Чернігові 1584 р. Він писав: «Незважаючи на те, що місто складається із поганих дерев'яних споруд, проте видно, що колись воно було одним із славніших. Там сім кам'яних церков, одна майстерної будови за грецьким взірцем і, поза сумнівом, [створена] греками часів Києва¹. Серед цих указаних церков дві доволі великі, але стоять непокріті, оскільки під час минулої війни з королем Стефаном дахи були зірвані та стріляли зі склепінь церков, а середні куполи зовсім обвалилися. Чотири [церкви] стоять ще цілими, але в деяких місцях готові обвалитися, одна повністю впала на землю, вигляд же всередині храмів такий, як з'ясується, [і в церквах] у Валахії та Турції, такого ж дотримуються і в Москві»².

Відомо, що за часів польського короля Стефана Баторія у 1579–1582 рр. Річ Посполита активізувала участь у Лівонській війні. У 1579 р. Чернігів пережив облогу польсько-литовських військ, які наразі не змогли його здобути і відступили, спаливши місто³.

Стосовно ідентифікації храмів, які зазначені в описі Мартина Груневега, то можна припустити, що церква «майстерної будови за грецьким взірцем», це – Спаський собор XI ст., дві інші доволі великі, з яких були зірвані дахи та стріляли зі склепінь, на думку дослідника Олександра Бондара, – Борисоглібський собор та Благовіщенська церква⁴. Він зазначає, що Борисоглібський собор був домінантою над основною частиною напільної сторони фортеці та частково міг із внутрішнього боку прикривати її Любецьку браму⁵. Отже, Борисоглібський собор, імовірно, зазнав ушкоджень під час Лівонської війни, був

¹ Тобто часів Київської Русі.

² Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А.Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. С. 177–178.

³ О нападенні польско-литовських войск совместно с татарами на Чернигов. Чернигову 1300 лет. Сб. док. и мат. / Глав. ред. В.М. Половец. Київ: Наукова думка, 1990. С. 32.

⁴ Бондар О. Чернігів та його фортеця у XVI ст. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 155.

⁵ Там само.

зірваний дах на храмі, також привертає увагу повідомлення про обвал середніх куполів цих двох церков.

У той же час, за твердженням Миколи Холостенка, який досліджував храм та був автором проекту його реставрації, центральна стародавня баня з куполом Борисоглібського собору збереглася й ніколи не перекладалася заново⁶.

В описі Мартина Груневега нічого не сказано про існування монастиря при соборі, можливо, його територія обмежувалися дерев'яною невеликою забудовою, яка не привернула уваги автора. Існують відомості про існування Борисоглібського монастиря, починаючи ще з часів Київської Русі⁷.

Невідомо, настільки достовірним є повідомлення Груневега про те, що зі склепін двох церков Чернігова стріляли під час війни, оскільки він не зазначив джерело цих відомостей. Знову-таки до цієї інформації треба ставитися з обережністю, оскільки, як зазначав сам Груневег, траплялося, що він брав участь у містифікаціях, а його товариші для розваги розповідали слухачам різні небилиці⁸.

Прикордонне місто Чернігів, його храми, монастирі й надалі потерпали від війн, які вели Річ Посполита та Московська держава. Так, у березні 1610 р. київський підкоморій Самійло Горностай напав на Чернігів, спалив місто і Єлецький монастир. Як зазначав, спираючись на свідчення старожилів, Іоанікій Галятовський у книзі «Скарбница потребная» (1676 р.), Чернігів «презмногіе лета пустой зоставалъ» і лише «в дванадцять лет почали знову люди до Чернигова збиратися и будуватися»⁹. Борисоглібський собор, певніше за все, також міг бути ушкодженим і залишатися без догляду. Микола Холостенко вважав, що він згорів під час набігу Горностая¹⁰.

Новий період в історії Борисоглібського собору почався після включення Чернігово-Сіверських земель до складу Речі Посполитої у 1618 р. Поступово на території почала поширюватися правова й адміністративна система польського королівства. Польська влада прагнула відбудувати Чернігів, зокрема фортецю, поживити економічне життя, збільшити кількість мешканців, надаючи привілеї жителям у ремісничій та торговельній діяльності згідно з магдебурзьким правом, яке місто отримало у 1623 р.

Польська адміністрація сприяла поширенню католицизму в краї. Можна припустити, що після розорення Горностаєм Чернігова, коли той запустів, та небажання православних священників, ченців залишатися під польським володарюванням, вочевидь, частина православного духовенства покинула міські церкви й монастирі. Так, Іоанікій Галятовський писав, що «законники московскій» з Єлецького монастиря після пожежі, вчиненої Горностаєм, «пошли в свою землю з московскимъ войскомъ»¹¹. У березні 1626 р. Єлецький монастир став унійним, його очолив архимандрит Кирило Ставровецький. Відомо, що і Спаський собор у Чернігові довгий час пустував; 16 квітня 1631 р. польський король Сигізмунд III призначив настоятелем собору уніата Йозефа Грегоровича¹².

1 грудня 1627 р. Сигізмунд III розпорядився передати Глібоборисівський собор домініканському ордену, а також виділити йому земельні угіддя¹³. У деяких документах XVII ст. Борисоглібський собор названий Глібоборисівським, можливо, у цій назві збереглося старовинне найменування храму. Засновником собору був чернігівський князь Давид Святославич, а князь Гліб у хрещенні мав ім'я Давид. Князь Давид Святославич, заснувавши храм, міг назвати його Глібоборисівським на честь співіменного святого Гліба (Давида), який, вочевидь, був покровителем династії чернігівських князів, на противагу їх суперникам – київським князям Мономаховичам, небесним захисником яких був святий князь Борис.

«За ревізськими книгами» храму належала слобода Мрин – свідчення того, що Глібоборисівський собор володів маєтностями й раніше¹⁴. Окрім цього, домініканському ордену були виділені й інші землі: із 100 волок (одна волока близько 21,36 га), які призначалися для «римського» і «руського» духовенства, 15 волок пропонувалося віддати унійному Єлецькому монастирю та 85 – домініканському ордену. Чернігівський магістрат виступив проти цього розпорядження капітана Яна Куновського. Проте, ігноруючи волю магістрата, земельні угіддя були передані «отцям проповідницького ордену Св. Домініка для кос-

⁶ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 189.

⁷ [Гумилевский Ф.] Борисоглебский, бывший кафедральный монастырь. *Общий обзор Черниговской епархии*. Чернигов, 1861. С. 163–164.

⁸ Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек... С. 192–193.

⁹ Галятовский И. Скарбница потребная. Новгород-Северский, 1676. С. 25–26.

¹⁰ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

¹¹ Галятовский И. Скарбница потребная. С. 26.

¹² Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 71.

¹³ [Гумилевский Ф.] Общий обзор Черниговской епархии. С. 164.

¹⁴ Там само.

тела і церкви Гліба і Бориса»¹⁵. Утім зазначалося, що із 100 волок мринських, 60 володів п. Прушевський. За книгами Чернігівського воєводства 1636 р. Борисоглібському монастирю «за ігуменом домініканским с братією» належали села Плоске та Кукшин¹⁶, а також село Козел (нині смт. Михайло-Коцюбинське)¹⁷, с. Киянка та Зайці¹⁸. Не виключено, що Борисоглібський домініканський монастир мав й інші володіння.

Отже, домініканці були більш-менш забезпечені маєтностями. Першим пріором чернігівського домініканського конвенту був у 1627 р. Вацлав Гроловський¹⁹, а всього ченців-домініканців могло бути 25²⁰.

Точно невідомо, коли домініканці взялися за відновлення та реконструкцію Борисоглібського собору, які, за дослідженнями й висновками Миколи Холостенка, були досить капітальними²¹. Можливо, його реставрація та перебудова у формах, характерних для католицьких костелів, відбувалася у кінці 20–30 рр. XVII ст.

Перш за все, були відновлені кам'яні склепіння храму, зруйновані, на думку дослідника, ще під час монголо-татарської навали. Але всі верхні перекриття собору заклали значно нижче первісних. Їх склали із стародавньої, вживаної цегли, ідентичної цеглі з Благовіщенської церкви (1186 р.) (не збереглася) та із руїн споруди, яка знаходилася неподалеку, вочевидь, XII ст., виходячи із сортаменту цегли та за характером форм, близьких до П'ятицької церкви²². Цегла покладена на розчин доволі поганой якості й більш пізнього походження²³.

Під час відновлення склепінь, як вважав Микола Холостенко, були розібрані стародавні закомари, збиті арокні карнизи, влаштований горизонтальний карниз на рівні капітелів колон собору, а також, вочевидь, збиті півколони до рівня землі того часу²⁴. М. Холостенко висловив також припущення, що під час перебудов Борисоглібського собору в костел усі прибудови, які прилягали до собору, були розібрані (тут, вочевидь, малися на увазі галерея із заходу та каплиця з півдня)²⁵. Північна галерея, на думку Миколи Холостенка, була розібрана ще в XIII ст., під час ремонту після монголо-татарської навали²⁶.

Можливо, у цей час капітально перебудували східну частину собору: замість трьох абсид, які існували первісно, споруджена одна велика – гранчастої форми у вигляді трьох граней з вікном у кожній грані, що було характерною рисою пізньоготичних храмів України пер. пол. XVII ст.²⁷ Вочевидь, спорудження великої абсиди у східній частині привело до збільшення площі всього храму.

Дослідник Ігор Ігнатенко стверджував, що цю абсиду також побудували із плінфи вторинного використання на вапняно-піщаному розчині²⁸. У той же час М. Остапенко, використовуючи матеріали досліджень М. Холостенка, зазначав, що нижні частини стін гранчастої абсиди були складені із цегли початку XVII ст., підлога її викладена з цегли XVII ст. по битий цеглі XII ст., а престол римсько-католицького типу знаходився неподалік від її східної стіни²⁹.

До абсиди з півночі та півдня, як свідчать плани XVIII ст. та план Борисоглібського собору пер. пол. XIX ст., примикали прямокутні приміщення ризниці й паламарні, які, судячи з їх форми, також могли бути збудованими домініканцями й використовувалися як ті ж самі закритті³⁰ (Іл. 2).

Окрім цього, до перебудов католицького часу можна віднести видовжені, стрільчаті форми вікна: три – на південному та два – на північному фасадах собору, притаманні спо-

¹⁵ [Гумилевский Ф.] Общий обзор Черниговской епархии. С. 165.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Кондратьев І. Монастирське землеволідіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 147.

¹⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). С. 287.

¹⁹ Там само. С. 70.

²⁰ [Гумилевский Ф.] Общий обзор Черниговской епархии. С. 164.

²¹ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

²² Там само. С. 210.

²³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 6.

²⁴ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

²⁵ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження Борисоглібського собору 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 50.

²⁶ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

²⁷ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 106.

²⁸ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 2 (5). С. 182.

²⁹ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. З матеріалів Архітектурної ради Управління в справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР. *Архітектурні пам'ятки*. Київ, 1950. С. 67.

³⁰ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем... С. 106.

рудам готичного стилю, про що свідчить графічне зображення фасаду собору першої половини XIX ст. (Лл. 2). Під час розтесування великих вікон на південному фасаді, над його порталом, були перерубані тягові опори розвантажувальних арок, унаслідок чого все навантаження безпосередньо почало давити на арку портала, що призвело до її деформації³¹. Вочевидь, було вирішено з метою укріплення порталу його закласти.

Імовірно, у цей же час був закладений домініканцями і північний портал собору, як вважав М. Холостенко, цеглою XIII ст. на міцному цем'янковому розчині³².

У 1947–1948 рр. у цегляній закладці південного порталу М. Холостенко виявив вісім фрагментів різьблених деталей із вапняка, залитих вапняним розчином із цем'яркою великої міцності й ретельно розклиненими у кладці фрагментами цегли. Як зазначав дослідник, різьблені деталі довелося буквально витягати із суцільної, перетвореної у монумент, закладки отвору. При чому розчин був настільки міцний, що під час вирубування сколювання йшло по цеглі, але ніяк не по розчині³³.

Дослідник вважав, що віднайдені різьблені фрагменти – це дві капітелі з парними зв'язками, які увінчували півколони на фасаді Борисоглібського собору³⁴. Вони на цей час були вже збиті, розколоті й використані в якості забутовки цегляної кладки південного порталу Борисоглібського собору.

Дослідження показало, що перед тим, як потрапити в закладку, різьблені деталі пролежали, вочевидь, деякий час у землі, були забруднені пилом та піском. Про це свідчив і культурний шар, який встиг утворитися за цей час біля порогу порталу³⁵.

Південний портал був серйозно ушкоджений під час розтесування домініканцями великих вікон. Щоб витягти всі різьблені фрагменти в його закладці, спочатку змушені були укріпити портал. Вибиті частини склепінь порталу відновили, паралельно ним додатково зробили розвантажувальні арки, пробиті великі вікна заклали в нижній частині на висоту 2,0 м³⁶.

Після укріплення порталу були витягнуті ще шість різьблених фрагментів.

У 1947 р. під час обстеження порогу центрального, західного порталу Борисоглібського собору на глибини 2,2–2,25 м виявлено ще одного різьбленого каменя із вапняка, розміром 40х60 см із зображенням крилатого звіра зі зміїним хвостом та птахом (за версією М. Холостенка – кутовий камінь порталу)³⁷.

Ще 1860 р. під час розкопу порогу західного порталу храму була також знайдена капітель з плетінкою (т. зв. «чернігівська капітель») і фрагмент півколони від порталу (на сьогоднішній день втрачені)³⁸.

У 1956 р. під час розкопок у нартексі храму, у засипці зрубною гробниці XVII ст., виявлений фрагмент половини капітелі з гривастим звіром (левом), (голова не знайдена)³⁹.

У південній частині трансепта собору знайдені в якості підкладки під лаги підлоги XVII ст. три різьблені фрагменти (при їх складанні вони утворювали кутовий камінь від плиточної капітелі, вочевидь, кутових пілястр собору)⁴⁰.

М. Холостенко вважав, що ці знахідки пов'язані з підлогою та закладками 1627–1628 рр. собору, коли, як зазначалося вище, були розібрані закомари, зроблений горизонтальний карниз до рівня капітелей півколон, а самі півколони збиті до рівня землі того часу.

Отже, за версією дослідника, під час перебудов Борисоглібського собору в католицький костел була розібрана й збита частина первісних конструктивних деталей та декоративне оздоблення храму, при чому різьблені деталі використали в закладці південного порталу та в якості забутовки для підлоги XVII ст.

Оскільки віднайдені різьблені деталі не збереглися *in situ*, то висловлювалися сумніви, чи всі вони походять із Борисоглібського собору, деякі з них могли бути із Благовіщенської церкви або ж Успенського собору Єлецького монастиря, які також мали півколони, що могли завершуватися капітелями⁴¹. М. Холостенко зазначав, що виявлення такої вели-

³¹ Технічний стан конструкцій Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. КН-1193/9 Дф-1009. Арк. 6.

³² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 18.

³³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 21.

³⁴ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198, 203.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 16.

³⁸ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Воробьёва Е. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь*. Сб. ст. памяти Н.Н. Воронина. Москва: Наука, 1976. С. 176–178.

кої кількості рельєфних фрагментів під час архітектурно-археологічних досліджень саме в Борисоглібському соборі «навіть чи буде переконливим для будь-кого вважати, що такий великий тягар узялися сюди переносити на таку велику відстань, від якої розташовувалися ці храми (Благовіщенський собор та Успенський собор Єлецького монастиря – О.Т.), лише для того, щоб потім кинути їх як баласт біля порогу храму або закласти в мурування, маючи на місці купу цегли із зруйнованих частин храму»⁴².

Дослідник виявив нижні частини півколон на південному, західному і північному фасадах Борисоглібського собору, які були збиті, як він вважав, домініканцями. Коли їх знищували, рівень землі навколо храму уже значно піднявся. Тому залишки півколон він виявив, заклавши розкопи, на глибині приблизно півметра від поверхні землі. На цій глибині діаметр півколон становив 83–85 см⁴³. М. Холостенко вважав, що, визначаючи діаметр півколон у верхній частині, де вони, імовірно, завершувалися капітелями, треба враховувати їх ентазис, оскільки діаметр колони зменшується знизу догори. До речі, ентазис мала й баня Борисоглібського собору. Тому, зазначав дослідник, можна вважати, що розмір півколон Борисоглібського собору у верхній частині становив 79–80 см. М. Холостенко робить висновок, що віднайдені капітелі більше відповідають Борисоглібському собору, до того ж вони виявлені на місці⁴⁴. Зазначимо, що розміри капітелі з парними зв'язками, яка найкраще збереглася, становлять 73x55x44 см, інші капітелі мають значні втрати та ушкодження.

Необхідно враховувати й той факт, що під час відбудови Борисоглібського собору домініканцями, зведення нових склепін та інших ремонтних мурувань, за версією М. Холостенка, було використано чимало плінфи з розібраних стародавніх споруд; частина плінфи була від розібраної в цей час Благовіщенської церкви⁴⁵. Тобто не можна повністю відкидати думку про те, що деякі різьблені деталі разом із плінфою могли потрапити із Благовіщенської церкви та використані як забутовка в переробках Борисоглібського собору. Під час досліджень Благовіщенської церкви в 1946–1947 рр. були виявлені білокам'яні різьблені фрагменти із зображенням птаха та орнаменту (за версією Б. Рибаківа, який досліджував храм, залишки ківорія в абсиді)⁴⁶.

Дослідник архітектури С. Юрченко, аналізуючи перебудову Борисоглібського собору в часи польського володарювання за графічним зображенням фасаду Борисоглібського собору пер. пол. XIX ст., звернув увагу на ще один цікавий елемент просторового розв'язання – псевдотранsept, утворений завдяки аттикам, зведеним на поперечній осі головної бані⁴⁷ (Іл. 2). На цьому зображенні собору аттик увінчаний пишним бароковим фронтоном. З огляду на те, що подібний за абрисами аттик проглядається на західному фасаді, а також беручи до уваги той факт, що його затуляє восьмигранний тамбур, можна припустити, вважає дослідник, що всі три аттики, розташовані на північному, південному і західному фасадах, вочевидь, могли бути зведеними домініканцями. І про що, припускає С. Юрченко, свідчить їх спорідненість із архітектурою пізнього ренесансу⁴⁸.

Отже, за версією Миколи Холостенка, наприкінці 20–30-х рр. XVII ст. домініканці провели досить серйозні консерваційно-реставраційні роботи стосовно укріплення важливих конструктивних елементів Борисоглібського собору, а саме зведення нових кам'яних склепін, що сприяло, вочевидь, надійному збереженню храму в подальші роки. Під час перебудови собору суттєвих змін зазнала ще одна конструктивна східна частина: була споруджена нова велика абсида. Чим була викликана така необхідність? М. Остапенко, ґрунтуючись на дослідженнях М. Холостенка, стверджував, що «на момент збудування гранчатої абсиди (1620–1630 рр.) древніх абсид уже не було, бо тут знайдені рештки двох поховань, що лежали частково під стінами центральної абсиди. На стіні абсиди є дві симетрично вирубані ніші від цих поховань. Поховання були порушені при будівництві абсиди XVII ст. і перебудовах XIX ст.»⁴⁹. Можна припустити, що необхідність у будівництві нової східної частини викликана руйнуванням стародавніх абсид. Замість трьох абсид спорудили одну велику гранчасту, характерну для тогочасних католицьких храмів з облаштуванням у ній католицького престолу, що, як зазначалося вище, збільшило загальну площу храму.

⁴² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 23.

⁴³ Там само. Арк. 2, 24.

⁴⁴ Там само. Арк. 25.

⁴⁵ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 210.

⁴⁶ Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / Концепція та текст ст. Черненко О., упор., ред. Ярошенко О. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 9.

⁴⁷ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем... С. 106.

⁴⁸ Там само. С. 107.

⁴⁹ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові... С. 69.

Отже, були здійснені перебудови не лише конструктивних частин Борисоглібського собору, але відбулася зміна їх форм у стилі, властивій західноєвропейській архітектурі того часу, при цьому знищено зовнішні деталі та оздоблення фасадів, притаманні архітектурі часів Київської Русі. Собор набув вигляду близького до католицьких костелів.

Звертає на себе увагу, що під час відновлення кам'яних склепінь собору була використана плінфа із храмів, споруд Чернігова домонгольського часу. Мабуть, у цей час домініканці не встигли організувати цегельні, які могли б виробляти нову цеглу. У той же час відомо, що король Сигизмунд III дозволив збудувати 10 міських цегельень для кам'яного будівництва⁵⁰. Відомо, що у другій половині XVII ст. у с. Козел, яке належало домініканцям, була цегельня. Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський зазначав, що архієпископ Чернігівський Лазар Баранович «многократное прилежное прошение бывшего тогда игумена Троицкого Лаврентия Крщоновича позволил был владети оным Козлом для вспоможения строящейся тогда Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным»⁵¹. Домініканці могли врешті-решт налагодити там виробництво цегли, оскільки існують свідчення, наведені вище, про використання, вірогідно, у їхніх перебудовах і цегли XVII ст.

Стосовно розбудови території монастиря, то на сьогодні відсутня достовірна інформація про облаштування домініканцями чернечої обителі, хоча деякі дослідники помилково приписували будівництво кам'яних келій, або ж будинку настоятеля католиками⁵². Єпископ Лазар Баранович у 1661 р. стверджував, що в Чернігові «не мав де і голову прихилити». Він клопотався про покупку дворового місця для єпископа в Чернігові (за тисячу золотих) і ремонт Борисоглібського собору, про книги, ризи, сосуди, панікадила та ікони, серед них – і ікони святих страстотерпців Бориса і Гліба⁵³. Лазар Баранович, вочевидь, планував обрати Борисоглібський монастир єпископською резиденцією, але свідчив, що він на той час був не облаштованим.

П. Кулаковський висловив припущення, що Борисоглібський собор, перероблений у костел, міг бути місцем, де відбувалися депутатські сеймики чернігівської шляхти⁵⁴. Вони мали проходити в Чернігові щороку в перший понеділок після народження Діви Марії⁵⁵. З огляду на це, І. Ігнатенко зазначав, що Борисоглібський собор, який став костелом, дістав ім'я Діви Марії⁵⁶.

Вочевидь, під час перебування Борисоглібського собору у віданні католицьких ченців, храм почали використовувати як місце поховання світської шляхти, можливо, ктиторів, а також духовенства. Практика таких поховань була широко розповсюджена в пер. пол. XVII ст. як у православних, так і у католиків, поховання в останніх зафіксовані і у вівтарній частині храму⁵⁷.

Під час архітектурно-археологічного дослідження Борисоглібського собору у 1948 р. був виявлений досить великий склеп у межах стародавньої центральної абсиди, ближче до південної стіни, його побудовою знищено престол XII ст. (Іл. 3). Склеп складений з уживаної раніше цегли як стародавньої, так і XVII ст. на глиняному розчині. Усередині склепу знайдено троє дорослих і двоє дитячих поховань поганої збереженості: кістки скелетів розклалися, дошки гробів та інвентар також майже повністю згнили. Найкраще збереглося поховання дівчинки 3–4 років, яке стояло в гробу дорослого поховання біля північної сторони склепу: частини шовкової коричневої сукні й шкіряні туфельки на підборах з нього разом із залишками взуття дорослого, залишками шитва каптана з гудзиками, зразками дерева гроба передали до Чернігівського державного історичного музею⁵⁸. У склепі були поховані світські особи, можливо, сім'я шляхтичів-ктиторів, жертводавців Борисоглібського собору, які удостоїлися честі бути похованими у вівтарній – престижній, сакральній частині храму (Іл. 4).

⁵⁰ Чернігів магдебурзький: зб. законодавчих та публічно-правових актів XVII – пер. пол. XVIII ст. / Упор., вст. ст. і покажчики Доманова Г., Коваленко О., Мищик Ю. Чернігів: Десна Поліграф, 2023. С. 40.

⁵¹ Мищик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 113.

⁵² Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 265; Говденко М. Чернігівський колегіум. *Архітектурна спадщина України*. Київ: НДІТІАМ; Головкивархітектура, 2002. Вип. 5. С. 160.

⁵³ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. Москва, 1996. Кн. 7. Т. 12. С. 563–564.

⁵⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). С. 147.

⁵⁵ Там само. С. 149.

⁵⁶ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря... С. 179.

⁵⁷ Кулаковський П. Острозькі храми як місця поховання князів і шляхти у пер. пол. XVII ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2011. Вип. 5. С. 122–133.

⁵⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження Борисоглібського собору 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 55–57.

Дослідження Борисоглібського собору засвідчило наявність поховань, датованих XVII–XVIII ст., по всій площині собору (Іл. 3). Поховання були поганої збереженості, інші не відкривалися та не досліджувалися. У нартексі виявлено гробницю-зруб, довжиною 2,25 м, висотою 75 см, яка була виготовлена із тесаних дерев'яних дощок шириною 20 см. Окрім черепа, інших кісток скелета поряд не було. На поверхні бруса, яким була перекрита гробниця, знайдена монета «солід», яка в цей час була в обігу в Речі Посполитій та в Україні⁵⁹.

М. Холостенко повідомляв цікавий факт, що навколо Борисоглібського собору в культурному шарі, який відповідав 1620–1630 рр. — часу перебудови його у костел, були виявлені залишки посуду поч. XVII ст., польські друкарські шрифти та орел (від друкарського набору), фрагменти скляного посуду, кахлів⁶⁰. Можливо, польські шрифти належали друкарні Лазаря Барановича, переведеної 1679 р. до Чернігова? Відомо, що в середині 1670-х рр. був придбаний польський шифр для цієї друкарні⁶¹.

Отже, у 1618–1648 рр., під час перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої, стародавній Борисоглібський собор, який, вочевидь, постраждав через тривалі війни між Річчю Посполитою та Московською державою, був відбудований. Борисоглібський собор із монастирем забезпечили земельними угіддями, польський король Сигизмунд III дозволив збудувати міські цегельні для кам'яного будівництва, що дало можливість ченцям Домініканського ордену приступити до капітальної реставрації собору.

Насамперед, були зведені нові кам'яні склепіння храму, які існують до сих пір, та одна велика абсида, замість зруйнованих трьох первісних, що могло забезпечити Борисоглібському собору більш надійну збереженість. Для відбудови Борисоглібського собору, імовірно, були використані будівельні матеріали з інших кам'яних храмів часів Київської Русі, зокрема Благовіщенського собору XII ст., що могло прискорити руйнацію останнього.

Окрім зміцнення та перебудови важливих конструктивних елементів Борисоглібського собору, відбулися зміни і в декоративних елементах та конструктивних деталях в оздобленні фасадів храму у формах, характерних для барокових католицьких костелів. Собор міг бути місцем, де проводилися депутатські сеймики, став усипальнею для меценатів — шляхти та духовних осіб.

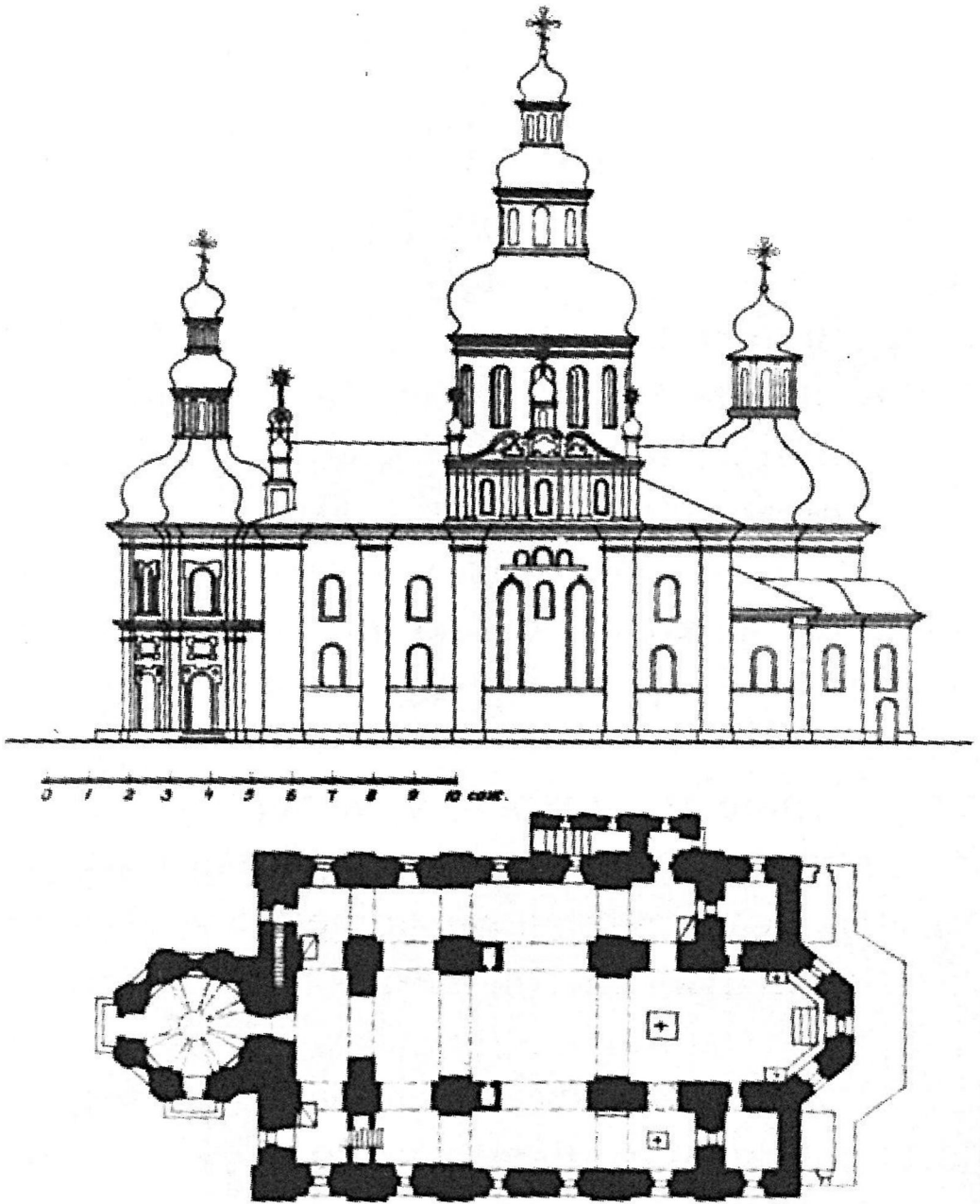

Іл. 1. Борисоглібський собор у Чернігові. XII ст.
Реставрація М.В. Холостенка, 40–50-ті роки XX ст.

⁵⁹ Холостенко М. Щоденник. Борисоглібський собор. Жовтень 1956 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/33. Арк. 37.

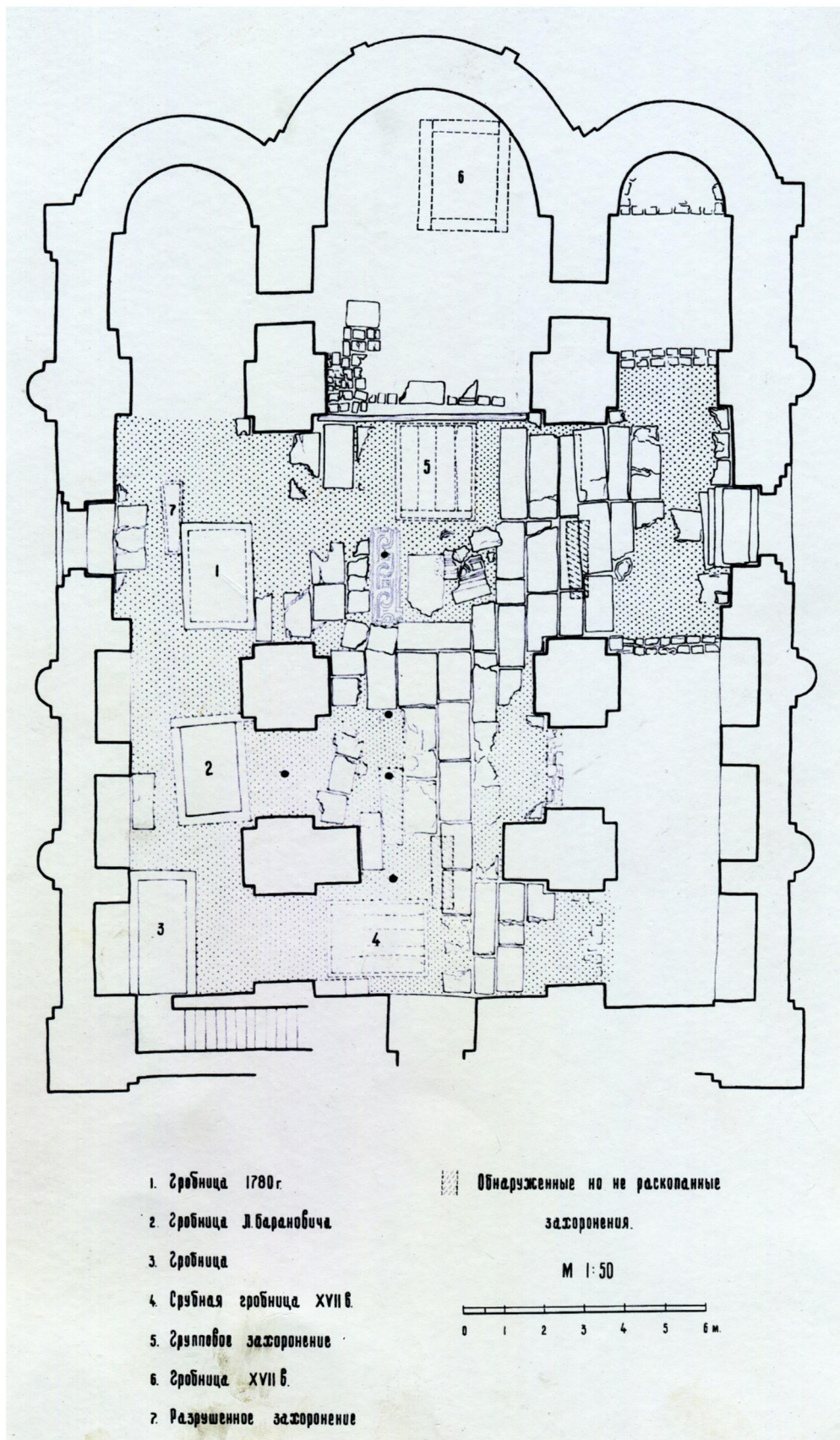
⁶⁰ Архів М. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1848–1950 рр. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/32. Арк. 4.

⁶¹ Письма Преподобного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2. Чернигов, 1865. С. 203–204.

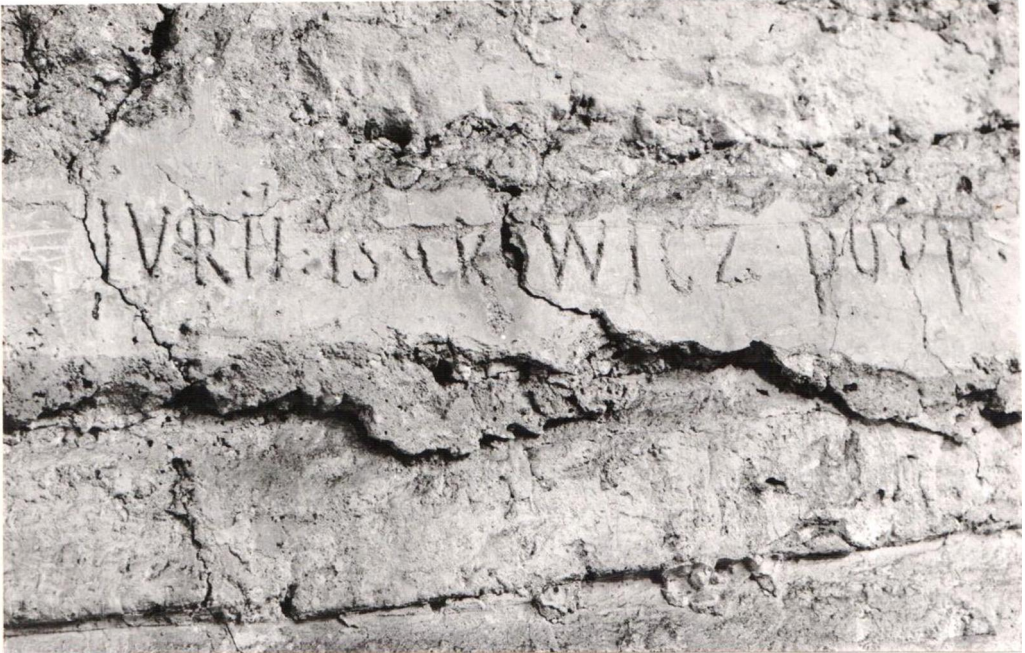

Іл. 2. План і фасад Борисоглібського собору. Кресленики першої половини XIX ст.

Ил. 3. Схема розміщення поховань у Борисоглібському соборі за дослідженнями М.В. Холостенка.

Іл. 4. Напис на склепіннях хор Борисоглібського собору XVII ст.

References

- Bondar, O. (2018). Chernihiv ta yoho fortetsia u XVI st. [Chernihiv and its footrest in the 16th c.]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 5, P. 152–160. Chernihiv, Ukraine.
- Domanova, H., Kovalenko, O., Mytsyk, Yu. (2023). Chernihiv mahdeburzkyi: zbirnyk zakonodavchykh ta publichno-pravovykh aktiv XVII – per. pol. XVIII st. [Chernihiv of Magdeburg: a collection of legislative and public legal acts of the XVII – the first half of the XVIII c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Hovdenko, M. (2002). Chernihivskiy kolehium [Chernihiv collegium]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy – Architectural heritage of Ukraine*, 5, P. 153–169. Kyiv, Ukraine.
- Hrunevch, M. (2013). Dukhovnyk Maryni Mnyshek. Zapysky o torhovoï poezdke v Moskvu v 1584–1585 hh. [Marina Mnishchek's confessor. Notes on a trade trip to Moscow in 1584–1585]. Moscow, Russia.
- Ihnatenko, I. (2015). Sporudy Chernihivskoho Borysoglibskoho monastyria ta yikh oboronne pryznachennia [Buildings of the Chernihiv Borysogliub cathedral and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2, P. 175–196. Chernihiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2015). Monastyrskye zemlevolodinnia XVII–XVIII st. na terytorii Liubetskoi okoloty [Monastic land tenure on the territory of the Lubec region in the 17th–18th c.]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2, P. 147–150. Chernihiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2011). Ostrozki khramy yak mistsia pokhovannia kniaziv i shliakhty u per. pol. XVII st. [Ostroh churches as burial places for princes and gentry in the first half of the 17th c.]. *Naukovi zapysky. Seriya «Istorychne relihiieznavstvo» – Scientific notes. Series «Historical religious studies»*, 5, P. 122–133. Ostroh, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (1997). Z novykh dzherel do istorii tserkovnoho zemlevolodinnia na Chernihivshchyni XVII–XVIII st. [From new sources to the history of church land tenure in the Chernihiv region in the 17th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 100–116. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O., Yaroshenko, O. (Ed.). (2019). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. [Sights of monumental architecture of the Northern Left Bank of the 11th–13th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Yurchenko, S. (2015). Perebudova Borysoglibskoho soboru v Chernihovi Lazarem Baranovychem ta yii vplyv na arkhitekturu khramiv Hetmanshchyny [Reconstruction of Borysogliub cathedral in Chernihiv by Lazar Baranovych and its influence on the architecture of Hetmanate churches]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 105–113. Chernihiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olga – the candidate of historical sciences, the manager of the department of museum, scientific and fund activity of «Ancient Chernihiv» National historical and architectural reserve, (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine, 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

BORISOGLIB CATHEDRAL OF CHERNIHIV IN 1618-1648 (to the 900th anniversary of the Borisoglib Cathedral)

The purpose of the article is to cover the history of the Borisoglib cathedral of the early 12th c. of Chernihiv in 1618–1648, when Chernihiv-Sivershchyna was part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. **Scientific novelty.** Applying a comprehensive approach with the use of written sources and results of architectural and archeological studies of the Borisoglib cathedral, the restructuring of the ancient temple in the first half of the 17th c. and its functional use are analyzed.

Conclusions. Monks of the Dominican Order, to which the cathedral was transferred, carried out work on the strengthening of its structural elements: new stone vaults of the temple and a large granular apse were erected, which could provide the Borisoglib cathedral with more reliable preservation. There were also changes in the decorative elements and structural details in the decoration of the facades of the cathedral in the forms characteristic of Baroque Catholic churches. The cathedral could be the place where the deputies were held, it became an embarrassment for patrons – nobility and clergy.

Key words: Borisoglib cathedral, Dominican monks, restoration, reconstruction.

Дата подання: 3 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна, О. Борисоглібський собор м. Чернігова у 1618–1648 рр. (до 900-річчя Борисоглібського собору). *Сіверянський літопис*. 2024. № 1 С. 85–95. DOI: 10.58407/litopis.240110.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2024). Borysohlibs'kyi sobor m. Chernihova u 1618-1648 rr. (do 900-richchia Borysohlibs'koho soboru) [Borisoglib cathedral of Chernihiv in 1618–1648 (to the 900th anniversary of the Borisoglib cathedral)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 85–95. DOI: 10.58407/litopis.240110.

